Presentatie van het thema van het NLS-congres 2027

door Éric Zuliani

Fantasmatische scenario's

Ik stel voor dat we ons het komende jaar bezighouden met fantasmatische scenario's.

Het is een klinische benadering van de kwestie van het fantasma, die in ons veld een paradoxale positie inneemt: we hebben het er zelden over, zowel tijdens het verloop van een analytische ervaring als tijdens onze bijeenkomsten – let echter op de recente verschijning van een nummer van *La Cause du désir,* getiteld *Fantasme.* Als het aan het einde van een analyse zo'n grote rol speelt, wanneer we de doorsteek ervan bespreken, in welke vorm presenteert het zich dan tijdens het analytische werk, en wat is de functie ervan?

We zullen niet uitgaan van de formule van het fantasma die u kent, $ ◇ *a*, maar juist van het verkennen van deze fantasmatische scenario's in de analyse en in de beschaving. Dit zal ons in staat stellen meer te weten te komen over het onbewuste in zijn verhouding tot dit object *a*.

Een beeld dat in de betekenaarsstructuur wordt ingezet

Het *scenario*, in de filmische betekenis van het woord, is een geschreven en gedetailleerd verhaal, een vooraf vastgestelde opdeling die structuur geeft aan een film voordat de montage er een definitieve versie van maakt. Het fantasmatische scenario is niet louter een product van de verbeelding: het beeld wordt daarbij ingezet in de betekenaarsstructuur[1], volgens de definitie van het fantasma dat Lacan geeft in "La direction de la cure et les principes de son pouvoir", waardoor men zich een weg kan banen door de imaginaire producties, die van de kleine Hans bijvoorbeeld.

We kunnen het fantasma dan, zoals Jacques-Alain Miller opmerkte ter gelegenheid van de verschijning van het seminarie *La Logique du fantasme*, in de eerste plaats opvatten als een eenzame mijmering, een soms troostende dagdroom; vervolgens "als middel tot genot – ook hier een eenzame ervaring"[2]. Hier staan het beeld, het woord, de zin en het scenario ter beschikking van het

[1] Zie Lacan J., "La direction de la cure et les principes de son pouvoir", *Écrits*, Paris, Seuil, 1966, p. 637.

[2] Miller J.-A., "Propos sur la logique du fantasme", *La Cause du désir*, n° 114, juin 2023, p. 69.

subject en ondersteunen ze de masturbatie, een seksuele activiteit waaraan Freud bijzondere aandacht heeft besteed en die is veranderd met de opkomst van de porno. Er is een derde betekenis die J.-A. Miller verduidelijkt, en die "complexer is: het onbewuste fantasma, het zogenaamd *fundamentele* fantasma [die] het kader vormt voor het gehele mentale leven van het subject en zich in de loop van de behandeling openbaart"[3]. Deze fantasmatische scenario's, die in een solitaire modus worden beleefd, laten zich in de analyse dan ook slechts moeizaam verwoorden, aangezien het subject eerder geneigd is over zijn symptomen te spreken; het feit dat het fantasma zich in de loop van de behandeling openbaart, betekent dat zij niet louter onder het zeggen en de interpretatie daarvan valt: voor Freud wordt zij geconstrueerd.

Aandacht schenken aan het fantasma betekent dat men, voorbij wat valt onder het algoritme $S_1 \rightarrow S_2$, licht werpt op wat voortkomt uit de formule van het fantasma, $\$ \diamond a$.

Een blik op de fantasmatische scenario's

J.-A. Miller herinnerde er tijdens het laatste congres van de World Association of Psychoanalysis aan dat men een glimp van het fantasma kan opvangen zodra een subject ons komt opzoeken. Waarom? Omdat iets van dat fantasma aan het wankelen is gebracht, waardoor het subject in een positie komt om een interpretatie te vragen. Laten we het voorbeeld nemen van de beginfase van de behandeling van de Rattenman om een idee te krijgen van de reikwijdte van wat we onder een fantasmatisch scenario verstaan.

De Rattenman worstelt aanvankelijk met een eerste scenario, met perverse accenten, namelijk dat van de rattenmarteling, die de grootste indruk op hem maakt. Een tweede scenario, eveneens fantasmatisch, is dat van het labyrintische circuit van een onmogelijk af te lossen schuld. Een derde scenario speelt zich ten slotte af op het vlak van de overdracht, waarbij Freud wordt betrokken via de figuur van de wrede kapitein.

Het is dan, zo zouden we kunnen zeggen, *een inactstelling van de seksuele realiteit van het onbewuste*. Freud heeft hier oog voor wanneer hij opmerkt dat de Rattenman zich "via de pijnlijke wegen van de overdracht ervan moest overtuigen dat zijn relaties met zijn vader daadwerkelijk deze onbewuste gevoelens [met name van haat] inhielden"[4]. Daarom kan Lacan zeggen: "De patiënt naar zijn oorspronkelijke fantasma leiden, betekent geenszins hem iets

---

[3] *Ibid*.

[4] Freud S., "Opmerkingen over een geval van dwangneurose (De 'Rattenman')", 1909, Boom, deel 5, p. 11-83.

leren, maar van hem leren hoe het moet. Het object *a* in zijn verhouding tot de verdeeldheid van het subject, het is de patiënt die weet hoe het moet, en wij bevinden ons in de positie van het resultaat, voor zover wij dit bevorderen."[5]

Opgevangen en geïnsinueerd

Vanaf het begin van zijn ontdekking interesseert Freud zich voor symptomen die verband houden met seksualiteit, zonder daarbij voorbij te gaan aan wat hij 'fantasie' of 'fantasme' noemt, dat als het ware deze seksualiteit ondersteunt. In de *Brieven aan Fliess* onderzoekt hij deze scenario's in verband met de droom; hij gaat terug naar de bronnen uit de kindertijd; hij spoort ze op in zowel de neurose als in de paranoia. Wat doorslaggevend is, is dat hij ze in verband brengt met het verlangen, en niet in de eerste plaats met de werkelijkheid. Het afzien van zijn *Neurotica* kent het fantasma inderdaad een centrale plaats toe ten opzichte van de feitelijke werkelijkheid: de psychische werkelijkheid wordt dan bepalend, waarin evenement en fantasma met elkaar verweven zijn.[6]

Wat betreft hun wortels in de kindertijd benadrukt Freud het belang van het gehoorde en het geziene bij hun totstandkoming, waarmee hij vooruitloopt op de twee driftobjecten die hier een rol spelen: de stem en de blik. Om precies te zijn: deze fantasmatische scenario's bevatten wat geïnsinueerd of vluchtig opgevangen werd, dat wil zeggen iets dat verder gaat dan wat er is gezien of gehoord, zoals bij het fetisjisme of de oerscène. Deze fantasmatische formaties blijven gefixeerd in het mentale leven van het subject en komen slechts moeizaam naar voren in het kader van de sessie. Aandacht schenken aan het fantasma betekent dus de aandacht richten op wat verder gaat dan wat de kliniek structureert, namelijk het symptoom. Door dit laatste aan te vullen met het opsporen van fantasmatische scenario's komen we op het spoor van de relaties tussen het fantasma en het symptoom in hun verband met de driftbevrediging, vandaar de titel van de cursus van de Lacaniaanse oriëntatie van J.-A. Miller: "Du symptôme au fantasme et retour".[7]

De beproeving van het verlangen naar de Ander

Het fantasma leidt ons niet zozeer naar de vraag van de werkelijkheid als wel naar de vraag van wat zich daarin kan manifesteren: het verlangen van de Ander, of zelfs diens wil tot genieten. Het is deze structuur van een aan gene

---

[5] Lacan J., *Le Séminaire, livre XII, Problèmes cruciaux pour la psychanalyse*, texte établi par J.-A. Miller, Paris, Seuil & Champ freudien Éd., 2025, p. 297.

[6] Zie Miller J.-A., "Le Séminaire de Barcelone sur *Die Wege der Symptombildung*", *Le Symptôme-charlatan*, Paris, Seuil, 1998.

[7] Miller J.-A., "L'orientation lacanienne. Du symptôme au fantasme et retour", enseignement prononcé dans le cadre du département de psychanalyse de l'Université Paris 8, 1982-1983, onuitgegeven & Miller J.-A., "Symptoom – Fantasme", *La Cause du désir*, n° 114, juni 2023, p. 72.

zijde, dat van het verlangen van de Ander, waartegen de neuroticus zich verdedigt, die tot uiting komt in de angst van het fobisch subject, de vlucht van de hystericus of het 'dood-het-verlangen' van de obsessioneel. Het verlangen van de Ander is een beproeving[8] waartegen het subject zich verdedigt met allerlei fantasmatische scenario's. De hystericus introduceert een derde die op dit verlangen van de Ander zou kunnen antwoorden, genietend van zijn eigen onbevredigd verlangen. De obsessioneel biedt de Ander, die vraagt en dus verlangt, het schouwspel van zijn onmogelijke en dus ingehouden verlangen.

Hoe verhoudt het fantasma zich tot het mannelijke en het vrouwelijke? Een vraag die het terrein van het liefdesleven opent, waar de fallus de maat aangeeft van de pantomimes die inherent zijn aan de komedie van de geslachten.

Seminarie VI zal een belangrijke mijlpaal zijn voor ons werk. Lacan ontwikkelt daarin, volgens J.-A. Miller, zijn eerste logica van het fantasma: "Later zal er Seminarie XIV verschijnen met de titel *La logique du fantasme*. Deze tweede logica van het fantasma […] zal steunen op […] "Position de l'inconscient" […] dat Lacan in zijn Seminarie XI heeft besproken".[9]

In Seminarie VI wordt het fantasma als fundamenteel aangemerkt, in die zin dat zij zich richt op wat het subject en het object met elkaar verbindt, hier het object van het verlangen en nog niet van de drift. Het verlangen van de Ander is niet de Ander zelf, maar zijn tekort, waarop het subject reageert via het register van het object. Naast de antwoorden die dit verlangen van de Ander teweegbrengt in termen van neurose, psychose en perversie, begrijpen we het belang van de functie die het verlangen van de analyticus inneemt in het leiden van de behandeling. Laten we dit illustreren aan de hand van een typische klinische sequens die J.-A. Miller ons geeft: elke therapeutische vooruitgang die ten aanzien van het symptoom wordt geboekt, impliceert een fantasmatische opstoot waaruit het verlangen van de Ander naar het subject tot uiting komt.[10] Wijst deze cyclus, door zijn beweging zelf, niet op een terugkeer naar het punt van impasse van het subject en op de functie die het verlangen van de analyticus daarin vervult om er een passage te vinden?

Nog steeds in dit Seminarie VI en elders, uitgaande van de vaststelling dat de wegen van het verlangen pervers zijn, ontwikkelt Lacan een differentiële kliniek van het fantasma vanuit het perspectief van de perversie, waarin ofwel het object wordt gezocht, ofwel het subject en zijn verdeeldheid het doelwit zijn. De

---

[8] Zie Lacan J., "La signification du phallus", *Écrits*, Paris, Seuil, 1966, p. 693.

[9] Miller J.-A., "Une introduction à la lecture du Séminaire VI, Le désir et son interprétation", *La Cause du désir*, n° 86, mars 2014, p. 63.

[10] Zie Miller J.-A., „Symptoom – Fantasme", *op. cit.*, p. 75.

"sadiaanse boudoir"[11] zal, als we er dieper op ingaan, een licht werpen op de ethische subversie die Freud heeft geïntroduceerd met betrekking tot het genot, evenals op een differentiële klinische benadering van het lotgeval van het fantasma dat moet worden opgehelderd wanneer Lacan benadrukt dat "Sade niet de dupe is van zijn fantasma, in zoverre dat de gestrengheid van zijn denken doordringt in de logica van zijn leven."[12]

Het fantasma op de plaats van het reële

Het fantasma bevindt zich in een paradoxale positie ten opzichte van het reële, wat Lacan benadrukt door erover te spreken als over een scherm: "Het is ten opzichte van het reële dat het vlak van het fantasma functioneert. Het reële draagt het fantasma, het fantasma beschermt *het* reële"[13]. Lacan zegt niet „beschermt *tegen* het reële", want het fantasma sluit de toegang tot het reële af en opent deze tegelijkertijd, waar het object van de drift op het spel staat. In Seminarie XIII verwijst hij naar de schilder Magritte en haalt hij diens reeks schilderijen aan die een schilderij in een raam weergeven: "Dit is […] het beeld waarop ik een beroep heb gedaan om uit te leggen hoe de functie van het fantasma in elkaar zit"[14]. Waarom? Omdat het fantasma evenzeer een kader als een venster is, en het geval van de Wolvenman daar een treffende illustratie van geeft.

In zijn leven keert de droom over de wolven driemaal terug, waarbij steeds wordt verwezen naar deze dubbele dimensie van het kader en het venster. Dit schilderij in het venster biedt soms bescherming tegen het reële, soms biedt het die bescherming niet meer: dan komt er een kwaadaardige wil tot uiting. Allereerst is er de eerste droom uit zijn kindertijd, waarin alleen een katatonisch beeld – de katatonie van het subject zelf – in een dubbele omkadering – beeld en venster – een dreigende aanwezigheid vastlegt die door angst wordt gesignaleerd. Later, in het begin van de behandeling met Ruth Mack Brunswick, in een vlaag van paranoia, vertelt de patiënt over een andere droom waarin een roedel grijze wolven hem bedreigt. Een muur scheidt hen, maar kan op elk moment worden overschreden. Aan het einde van de behandeling merkt Mack Brunswick op subtiele wijze een herstel van het evenwicht in de subjectiviteit van de Wolvenman op door de hervatting van zijn activiteit als schilder, gekenmerkt door een droom waarin hij door het raam opnieuw een vredig

---

[11] Lacan J., "Kant avec Sade", *Écrits*, Paris, Seuil, 1966, p. 765.

[12] *Ibid*., p. 778.

[13] Lacan J., *Le Séminaire, livre XI, Les Quatre Concepts fondamentaux de la psychanalyse*, texte établi par J.-A. Miller, Paris, Seuil, 1973, p. 41. Cursivering door de auteur.

[14] Lacan J., *Le Séminaire, livre XIII, L'Objet de la psychanalyse*, texte établi par J.-A. Miller, Paris, Seuil, p. 337.

landschap ziet, bestaande uit bomen – zonder wolven – , dat hij graag zou willen schilderen.

Het fantasma, van dagdroom tot het axioma dat het hele leven van een subject organiseert, via de bevrediging die zij hem – soms meer dan zijn levenspartner – kan schenken, vindt haar paradigma in die welke Freud naar opheldert: *Een kind wordt geslagen*. Hij geeft er de oedipale structuur van weer, vergrendeld door de liefde van de vader, schetst de grammatica van wat hij als een zin opvat en komt uit bij het masochisme. Lacan komt hier herhaaldelijk op terug. Deze gevallen moeten bestudeerd worden, zonder de aanwezigheid van het schaamtegevoel bij het subject te veronachtzamen dat gepaard gaat met de zo moeilijke bekentenis van deze fantasie. Hoe staat het er vandaag de dag voor, in een tijd van wijdverbreide schaamteloosheid?

Fantasma's in de wereld

Helemaal aan het einde van Seminarie VI zullen Lacans uitspraken over sublimatie ons in een eerste richting leiden om te onderzoeken wat de kunst aan het fantasma te danken heeft. Hij definieert deze "als de vorm zelf waarin het verlangen zich laat gieten", waar "de drift kan worden herleid tot het zuivere spel van de betekenaar. […] De sublimatie […] is datgene waardoor het verlangen en de letter gelijkwaardig kunnen worden. [Zij] situeert zich als zodanig op het niveau van het logische subject, daar waar alles wat strikt genomen creatief werk is in de orde van *de logos* tot stand komt en zich ontvouwt. Van daaruit worden min of meer […] de culturele activiteiten in de samenleving ingepast, met alle gevolgen en risico's die ze met zich meebrengen, tot en met de herziening van eerder ingevoerde conformismen"[15]

Een andere invalshoek richt zich op de zeden, de manieren van genot die er zijn, juist vanwege de seksuele relatie die er niet is: allerlei fantasma's suppleren daaraan. Zo geeft J.-A. Miller aan dat "er geen seksuele normen zijn, maar wel sociale normen". Maar "waar sociale normen zijn, zijn er ook sociale antinormen, sociale buiten-gewoontes die deel uitmaken van hetzelfde systeem"[16]. Dit is een belangrijke precisering om op sociaal vlak "het dwalen van ons genot"[17] te verkennen, waaraan collectieve fantasma's beantwoorden: een ongebreidelde zoektocht naar een identiteit waarin "de Ander het lichaam is"[18]. In datzelfde hoofdstuk stelt Lacan ook dat *"het onbewuste de politiek is*", en voegt hij eraan

[15] Lacan, J., *Le Séminaire, livre VI, Le désir et son interprétation*, texte établi par J.-A. Miller, Paris, Seuil, 2013, p. 571.

[16] Miller J.-A., "Propos sur la logique du fantasme", *La Cause du désir*, n° 114, pp. 70-71.

[17] Lacan J., "Télévision", *Autres écrits*, Paris, Seuil, 2001, p. 534.

[18] Lacan J., *Le Séminaire, livre XIV, La logique du fantasme*, texte établi par J.-A. Miller, Paris, Seuil & Champ freudien Éd., p. 311.

toe dat “wat de mensen met elkaar verbindt, net als wat hen tegenover elkaar plaatst, juist te verklaren is vanuit datgene waarvan we de […] logica trachten te verwoorden, namelijk die van het fantasma.”[19]

Over welke politiek spreekt Lacan? Die van het symptoom dat, in tegenstelling tot het fantasma, aan het einde van een analyse niet wordt getraverseerd. Het fantasma doorsteken en, daar voorbij, weten om te gaan met de symptomatische resten: verknoopt het einde van een analyse zich niet met ‘die zorg voor de School’ waar J.-A. Miller onlangs naar verwees, in zoverre dat dit *weten om te gaan*, dit *sinthome*, ten dienste van de School zou kunnen worden gesteld?

Vertaling: Ben Verzele.

[19] *Ibid.*, pp. 317-318.